

Ἡ Ἐκκλησία ὡς κοινωνία πίστεως,
λατρείας καὶ ζωῆς –
Ἐκκλησιολογικὲς προκλήσεις καὶ ἀντινομίες
στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας καὶ τῶν ὑγειονομικῶν μέτρων*

Σταύρου Γιαγκάζογλου**

Ἡ Ἐκκλησία στὴν Ὀρθόδοξη Παράδοση πραγματώνεται ὡς ἰσχυρὴ τελεῖται τὸ μυστήριον τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς¹. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ἐκκλησία φανερώνεται καὶ γίνεται κάθε φορὰ μίαν ἁρισματικὴν κοινότητα καὶ ἔμπρακτον μαρτυρίαν τῆς πίστεως, τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἐλπίδας μέσα στὸν κόσμον καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βασιλείαν. Ὅσο, ἡ Ἐκκλησία δὲν συνιστᾷ μίαν ὁποιαδήποτε κοινότητα ἀλλὰ ὀφείλει νὰ ἐξικονίζει καὶ νὰ μαρτυρεῖ ἁρισματικὰ τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴν καὶ ἐμπειρίαν μέσα ἀπὸ τὴν κοινωνίαν τῆς πίστεως καὶ τῆς μυστηριακῆς λατρείας πάντοτε σὲ σχέση μὲ τὸν κόσμον, τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν ἱστορίαν. Οἱ ὑγειονομικοὶ περιορισμοὶ καὶ ἡ στέρηση τῆς λατρευτικῆς, κοινοτικῆς καὶ μυστηριακῆς ζωῆς, ποὺ ἐπέβαλε ἡ σοβοῦσα πανδημία, θέτει μίαν σειράν θεολογικῶν καὶ κυρίως ἐκκλησιολογικῶν προκλήσεων γιὰ τὴν ἴδιαν τὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία συνδέεται μὲ τὴν τέλεση τῆς Θεῆς Εὐχαριστίας.

* Τὸ ἄρθρον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφήν εἰσῆγγελίας, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε στὴν Ἐπιστημονικὴ Διημερίδα τοῦ Τμήματος Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ε.Κ.Π.Α. μὲ θέμα: «Πίστη, ἐλπίδα καὶ ὄραμα στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας», ἡ ὁποία πραγματοποιήθηκε διαδικτυακὰ στίς 12 καὶ 13 Μαρτίου 2021.

** Ὁ Σταύρος Γιαγκάζογλου εἶναι Ἐπίκουρος Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἐθνικοῦ καὶ Καποδιστριακοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.

1. Βλ. τὸ σημαντικό κείμενον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου: «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς, Τὸ κοινωνικὸ ἦθος τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας» (<https://www.goarch.org/el/social-ethos>).

Ἐκκλησία καὶ Εὐχαριστία

Ἡ Ἐκκλησία ὑπάρχει ὡς Σῶμα Χριστοῦ κάθε φορὰ ποὺ συνάγεται «ἐπὶ τὸ αὐτό» ὡς κοινότητα κλήρου καὶ λαοῦ γιὰ νὰ τελέσει τὴ Θεία Εὐχαριστία. Ἐν ὅσῳ διαρκεῖ ἡ ἱστορία καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὰ ἔσχατα, ἡ Ἐκκλησία πραγματώνεται «ἐν τοῖς μυστηρίοις». Ὡστόσο, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ εὐχαριστιακὴ συγκρότησή της ἐξαντλεῖται σὲ μία «σακραμενταλιστικὴ» τελετουργία. Ὀλόκληρη ἡ πίστη, ἡ λατρεία καὶ ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας κινεῖται γύρω ἀπὸ τὴ Θεία Εὐχαριστία, καὶ πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν τέλεσή της. Ἡ Ἐκκλησία ζεῖ καὶ κινεῖται σὲ ἓνα πλαίσιο εὐχαριστιακῆς πρόσληψης καὶ μεταμόρφωσης τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ Ἐκκλησία γίνεται Ἐκκλησία στὴ Θεία Εὐχαριστία, ἐπειδὴ δέχεται ἐπικλητικὰ τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἡ ὁποία καὶ κάνει τὸν Χριστὸ ἐκ νέου παρόντα καὶ ἐνεργοῦντα στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Τὸ εὐχαριστιακὸ σῶμα ταυτίζεται μὲ τὸ ἱστορικὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὡς πρόγευση τοῦ ἐσχατολογικοῦ σώματος τοῦ ἐνδόξου Χριστοῦ τῆς Βασιλείας. Ἡ προσευχὴ τῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινότητος εἶναι πλέον συνδεδεμένη μὲ τὸν σταυρωθέντα καὶ ἀναστάντα Χριστό, εἶναι δηλαδὴ ἅπαξ διὰ παντὸς μυστηριακὴ λατρεία μὲ κέντρο τὴ Θεία Εὐχαριστία. Στὴν ἱστορικὴ πορεία της ὑπῆρξαν περιπτώσεις ὅπου ἐμπερίστατοι πιστοὶ γιὰ διαφόρους λόγους ἀπεῖχαν ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ τους στὴ Θεία Εὐχαριστία². Οἱ λόγοι αὐτοὶ ὀφείλονταν εἴτε στοὺς διωγμοὺς καὶ τὰ

2. Σύμφωνα μὲ τὸν Γεώργιο Ντόκο, μέσα στὶς ἐντάσεις ποὺ θὰ προκαλέσει ἡ πανδημία θὰ ἐμφανισθεῖ μία τάση ἀτομικισμοῦ στὴ λατρεία. Στὴν ὑμολογία παρατηροῦνται ἔντονα τὰ σημάδια ἀπὸ τὸ πέρασμα τῆς μολυσματικῆς ἀσθένειας τῆς πανώλης. Ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς στὸ Κοντάκιό του γιὰ τὴ Δευτέρα Παρουσία ἀναφέρεται στὴν παύση τῆς λατρείας γιὰ τρεισήμισι χρόνια, ἐνῶ συχνὰ παρουσιάζει τὸν Χριστὸ ὡς θεραπευτὴ τῆς ἀσθένειας. «Ὡστε καὶ πάντες θανήσονται διωκόμενοι οἱ Χριστὸν ἀναμένοντες ψαλμοὶ καὶ ὕμνοι παυθήσονται οὐδὲ λειτουργία, οὐχ ἀγίασμα ἔσεται, προσφορὰ ἢ θυμίαμα ἐπὶ τρεῖς γὰρ καὶ ἡμισυ χρόνους ἀρθήσεται ἡ θυσία». Βαθιὰ ἐπιηρεασμένο ἀπὸ τὶς εἰκόνες τῆς πανώλης εἶναι καὶ τὸ ποίημα τοῦ ἁγίου Ἀνδρέα Κρήτης «Μεγάλος Κανόνας»: «Τέτρωμαι, πέπληγμα· ἰδοὺ τὰ βέλη τοῦ ἐχθροῦ τὰ καταστίξαντά μου τὴν ψυχὴν καὶ τὸ σῶμα· ἰδοὺ τὰ τραύματα, τὰ ἔλκη, αἱ πηρώσεις, βοῶ σοι τὰς πληγὰς τῶν ἀθαιρέτων μου παθῶν». Βλ. Γ. Ντόκος, *Ἡ ἀσθένεια τῆς πανώλης (540-750): Ἐκκλησιαστικὲς καὶ πολιτισμικὲς ἐπιδράσεις*, Μεταπτυχιακὴ Διπλωματικὴ Ἔργασία, Τμῆμα Θεολογίας, Ἀθήνα 2021, σσ. 78-82. Γιὰ ἐνδεχόμενὴ ἐπίδραση τῆς πανδημίας κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὴν καθιέρωση τοῦ Νηπιοβαπτισμοῦ βλ. Fr. Arduini, «Οἱ πανδημικὲς καταβολὲς τοῦ Νηπιοβαπτισμοῦ»,

μαρτύρια και γενικώτερα σε έξωτερική βία, είτε σε σοβαρές ασθένειες είτε πιδό σπάνια σε άκραία μορφή μοναστικής άσκησης³ ή επιβολής κανονικών έπιτιμίων είτε ακόμη και σε διάφορες μορφές νηστείας και άποχης λόγω επικράτησης λανθασμένων κανονικών και πνευματικών κριτηρίων, όπως συνέβη κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και έντεθθεν⁴. Η Έκκλησία από την Πεντηκοστή και έφεξης διαρκώς τελεί και προσκαλεί τους πιστούς στο μυστήριο του Χριστού μέσω της Θείας Εύχαριστίας, παρό τις όποιες αντίξοότητες. Έτσι ή ζωή και πορεία της Έκκλησίας είναι από Εύχαριστία σε Εύχαριστία, μέχρι να εισέλθει στην άτελεύτητη Εύχαριστία της Βασιλείας, σύμφωνα με τον λόγο του Χριστού: «λέγω δέ ύμιν ότι ού μή πίνω άπ' άρτι έκ τούτου του γενήματος της άμπέλου έως της ήμέρας εκείνης όταν αυτό πίνω

μετάφρ. Παύλος Βασιλειάδης, έπίμ. Πέτρος Παρθένος, *Post Augustum* 4 (2020), σσ. 48-51.

3. Άπαντώντας ό Γεννάδιος Σχολάριος σε εύσεβη έρωτήματα που του έθεσαν Σιναΐτες μοναχοί για διάφορα λειτουργικά και κανονικά ζητήματα της μονής τους, έξ αιτίας όρισμένων «σκανδαλοποιών», οι όποιοι προέτασαν την ύποτιθέμενη κανονική άκρίβεια, συνιστούσε την κατ' οικονομία συγκατάβαση στις δυσκολίες και στις ανάγκες της έποχης, έπισημαίνοντας χαρακτηριστικά τά έξης για την άκούσια άποχή από τό μυστήριο της Θείας Εύχαριστίας: «Τό μέγα μυστήριο της ίερωτάτης κοινωνίας ποιεί προκοπήν της πνευματικής ζωής έν τοίς μεταλαμβάνουσι, διότι ώσπερ κατά τό φαινόμενόν έστι βρώσις και πόσις σωματική, ούτω κατά τό νοούμενον άποτέλεσμα έστι βρώσις και πόσις πνευματική. Ούδέν ούν ποιεί την προσθήκην της έξ ούρανών χάριτος αυτή μόνη ή μετάληψις του μυστηρίου, αλλά ζητείται πρό παντός άλλου ή πρέπουσα παρασκευή του ύποδεχομένου. ό γάρ αναξίως έσθίωv αυτό και πίνωv, κατά τον θεϊον άπόστολον, ού προσλαμβάνει χάριν διά την μετάληψιν, αλλά και αποβάλλει την ύπάρχουσαν χάριν διά την αναξίότητα... Όσπερ ούν τό άποτέλεσμα του μυστηρίου έρχεται έκ Θεού διά την πρέπουσαν παρασκευήν προς αυτό, ούτως και όταν ύπάρχη έν τινι ανθρώπω ή πρέπουσα παρασκευή προς αυτό, ούκ έμποδίζεται τό άποτέλεσμα του μυστηρίου διά την άπουσίαν της μεταλήψεως, εάν έμποδίζη την μετάληψιν ανάγκη τις άπαραίτητος. ώσπερ έν ταίς έρήμοις οι άσκηταί, διά δέκα ένιαυτών και είκοσι και τεσσαράκοντα μεταλαμβάνοντες του μυστηρίου, νύν οι πλείους και άνευ της μεταλήψεως μετετίθεντο έκ της ζωής καθ' ήμέραν έλάμβανον την προκοπήν της πνευματικής ζωής άμέσως έκ της χάριτος του Ίησου, ήτις προκοπή έστι τό άποτέλεσμα του μυστηρίου». Βλ. σχετικά Ίω. Φουτούλης, «Η Οικονομία σε λειτουργικά θέματα κατά τον Πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο. Οι ποιμαντικές ανάγκες της τουρκοκρατίας», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη – Όθωμανική περίοδος, 1430-1912, Α'*, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 197-198.

4. Βλ. Θ. Γιάγκος, *Κανόνες και λατρεία*, Θεσσαλονίκη 2001, σσ. 177-178. Βλ. επίσης και τη σχετική μελέτη μας, «Εύχαριστιακή έκκλησιολογία και κανονική παράδοση», στό: Στ. Γιαγκάζογλου, *Στό μεταίχιμο της θεολογίας, Δοκίμια για τον διάλογο θεολογίας και πολιτισμού*, έκδ. Δόμος, Αθήνα 2018, σσ. 125-167.

μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ πατρὸς μου»⁵. Ἡ Ἐκκλησία δὲν μπορεῖ νὰ ζήσει δίχως τὴν ἐν Χριστῷ ζωὴ ποὺ φανερώνεται καὶ κοινωνεῖται στὴ Θεία Εὐχαριστία, ἡ ὁποία δὲν ἀποτελεῖ πάντως μία ἱερατικὴ ἢ θρησκευτικὴ πράξη θεσμικῆς ἔκφρασης ἢ κατίσχυσης ἐντὸς τοῦ κόσμου τούτου, ἀλλὰ κυρίως καὶ κατ' ἐξοχὴν μία κίνηση καὶ ἕναν προσανατολισμὸ τῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, ὀρισμένα μέλη τῆς «δι' εὐλόγους αἰτίας»⁶ μποροῦν νὰ ἀπέχουν γιὰ ἕνα διάστημα ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη. Ἄν ὡς εὐλογία αἰτία ἀπουσίας ἀπὸ τὴν εὐχαριστιακὴ κοινότητα εἶναι κυρίως ἡ ὀδοιπορία, ἡ ἀσθένεια, τὸ γῆρας, ἡ αἰχμαλωσία, ἡ ἐξορία κ.λπ., θὰ μπορούσαμε στὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς εὐχῆς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου νὰ κατανοήσουμε τὴ φιλόανθρωπη οἰκονομία καὶ ποιμαντικὴ στάση τῆς Ἐκκλησίας σὲ καιροὺς πανδημίας, ὅταν μάλιστα ὁ κίνδυνος μετάδοσης τῆς μολυσματικῆς νόσου πολλαπλασιάζεται ἀπὸ τὸν συγχρωτισμὸ καὶ τὴ συνάντηση πολλῶν ἀνθρώπων στὸν ἴδιο

5. Ματθ. 26, 29.

6. Βλ. Εὐχὴ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: «Ἔτι σου δεόμεθα. Μνήσθητι, Κύριε, τῆς Ἁγίας σου Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας τῆς ἀπὸ περάτων ἕως περάτων τῆς Οἰκουμένης καὶ εἰρήνευσον αὐτήν, ἣν περιποιήσω τῷ τιμίῳ αἵματι τοῦ Χριστοῦ σου καὶ τὸν ἅγιον οἶκον τοῦτον στερεώσον μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν καρποφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἀγίαις σου Ἐκκλησίαις καὶ μεμνημένων τῶν πενήτων. Ἄμειψαι αὐτοὺς τοῖς πλουσίοις καὶ ἐπουρανίοις χαρίσμασι. Χάρισαι αὐτοῖς ἀντὶ τῶν ἐπιγείων τὰ ἐπουράνια, ἀντὶ τῶν προσκαιρῶν τὰ αἰώνια, ἀντὶ τῶν φθαρτῶν τὰ ἀφθαρτα. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐν ἐρημίαις καὶ ὄρεσι καὶ σπηλαίοις καὶ ταῖς ὁπαῖς τῆς γῆς. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἐν παρθενίᾳ καὶ εὐλαβείᾳ καὶ ἀσκήσει καὶ σεμνῇ πολιτείᾳ διαγόντων... Τοὺς ἀγαθοὺς ἐν τῇ ἀγαθότητι σου διατήρησον. Τοὺς πονηροὺς ἀγαθοὺς ποιήσον ἐν τῇ χρηστότητι σου. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ περιστώτος λαοῦ καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων καὶ ἐλέησον αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς, κατὰ τὸ πλῆθος τοῦ ἐλέους σου. Τὰ ταμεία αὐτῶν ἔμπλησον παντὸς ἀγαθοῦ... Τὰς συζυγίας αὐτῶν ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ διατήρησον. Τὸ γῆρας περικράτησον, τοὺς ὀλιγοψύχους παραμυθῆσαι. Τοὺς ἐσκορπισμένους ἐπισυνάγαγε καὶ συναψον τῇ ἀγίᾳ σου Καθολικῇ καὶ Ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ τοὺς ὀχλομένους ὑπὸ πνευμάτων ἀκαθάρτων ἐλευθέρωσον. Τοῖς πλέουσι σύμπλευσον. Τοῖς ὀδοιποροῦσι συνόδευσον. Χηρῶν πρόστηθι. Ὀρφανῶν υπεράσπισον. Αἰχμαλώτους ῥῦσαι. Νοσοῦντας ἴασαι. Τῶν ἐν βήμασι καὶ μετάλλοις καὶ ἐξορίαῖς καὶ πικραῖς δουλείαις καὶ πάσῃ θλίψει καὶ ἀνάγκῃ καὶ περιστάσει ὄντων μνημόνευσον, ὁ Θεός, καὶ πάντων τῶν δεομένων τῆς μεγάλης σου εὐσπλαχνίας. Καὶ τῶν ἀγαπώντων ἡμᾶς καὶ τῶν μισούντων καὶ τῶν ἐντειλαμένων ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις εὐχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν. Καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ σου μνήσθητι Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ ἐπὶ πάντας ἔκχεον τὸ πλοῦσίον σου ἔλεος, πᾶσι παρέχων τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα. Ἀμήν».

χώρο. Όπως η Έκκλησία με βάση τη λειτουργική και κανονική της παράδοση ανέχεται, επιτρέπει ή και επιβάλλει την άποχή από τη Θεία Εύχαριстіα και συνάμα δέεται ακατάπαυστα για την «έπισυναγωγή» όλων, ακόμη και των «έσκορπισμένων» και των «όλιγοφύχων», για έκτακτους υγειονομικούς λόγους μπορεί να συνιστά τη μη συμμετοχή όλων των πιστών για ένα κάποιο διάστημα στην εύχαριστιακή σύναξη και λατρεία. Ωστόσο, με μία ελάχιστη και αντιπροσωπευτική παρουσία κλήρου και λαού, όπως άλλωστε γίνεται πάντοτε, θα συνεχίσει να τελεί απρόσκοπτα την εν Χριστώ εύχαριστιακή και δοξολογική λατρεία, στην οποία προσευχητικά θα συμμετέχουν έστω και έξ αποστάσεως οί πολλοί⁷. Αν μή τι άλλο, ή υγειονομική αυτή κρίση φανερώνει τον έντονα εύχαριστιακό χαρακτήρα, την ταυτότητα και τον προσανατολισμό της Έκκλησίας. Έστω και δι' αυτού του τρόπου, συνειδητοποιούμε με ένταση πόσο θεμελιώδες είναι για την πίστη, τη λατρεία και τη ζωή της

7. Πρόκειται για τη θεολογική και ποιμαντική πρόταση που διατύπωσε ο Μητροπολίτης Περγάμου Ιωάννης Ζηζιούλας, ήδη από τον Μάρτιο του 2020. Βλ. «Μία (τηλεφωνική) συνομιλία με τον Μητροπολίτη Περγάμου κ. Ιωάννη Ζηζιούλα (23 Μαρτίου 2020)», ή οποία δημοσιεύθηκε στα αγγλικά (σε μετάφραση από τα σερβικά των π. Bratislav Krsic και π. Miľovan Katanic), στην ιστοσελίδα Public Orthodoxy, του Κέντρου Όρθόδοξων Χριστιανικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Fordham, USA: <https://publicorthodoxy.org/2020/03/27/church-without-eucharist/> (Μετάφραση από τα αγγλικά: Π. Γ. Παύλος: Romfea.gr, 28/03, 15:05: <https://www.romfea.gr/oikoumeniko-patriarxeio/36154-pergamou-ioannis-i-ekklisia-aneu-tis-eucharistias-den-einai-pleonekklisia>). Περισσότερα για τὸ ζήτημα τῆς Θείας Εύχαριστίας κατὰ τὴν πανδημία τοῦ κορονοϊοῦ βλ. “Correspondence of the Ecumenical Patriarch with Primates of other local Orthodox Churches regarding the way of distribution of the Eucharist”: <https://www.ecupatria.org/2020/06/02/correspondence-of-the-ecumenical-patriarch-with-primates-of-other-local-orthodox-churches-regarding-the-way-of-distribution-of-the-eucharist>. Ν. Δημητριάδης (έπιμ.), *Ἡ Ἐκκλησία σὲ περίοδο πανδημίας – Μπορεῖ ἡ παρούσα κρίση τῆς πανδημίας νὰ ὀδηγήσει τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σὲ λειτουργικὴ ἀναγέννηση;*, Κέντρο Οἰκουμενικῶν, Ἱεραποστολικῶν καὶ Περιβαλλοντικῶν Μελετῶν «Μητροπολίτης Παντελεήμων Παπαγεωργίου (CEMES)», Θεσσαλονίκη 2020. Ν. Ἀσπρούλης – Ν. Wood (έπιμ.), *Καιρὸς τοῦ Ποιῆσαι: Ἡ Ὁρθοδοξία ἐνώπιον τῆς πανδημίας τοῦ κορονοϊοῦ*, έκδ. Δημητριάδης, Βόλος 2020. C. Hovorun, “Covid-19, Eucharist, Christian (?) Dualism and the Deadly Orthodox Fundamentalism”, *The Church in a Period of Pandemic: Can the Present Pandemic Crisis Become a Meaningful Storm for Renewal in Our Churches?* Edited by P. Vassiliadis, Thessaloniki: “Metropolitan Panteleimon Papageorgiou” CEMES Publications, Θεσσαλονίκη 2020, σσ. 159-164. Ν. Kosmidis, “A Search for a Theology of Life, The Challenge of COVID-19 for Orthodox Ecclesiology and Religious Practices”, *The Ecumenical Review*, Vol. 72, No 4 (October 2020), σσ. 624-635.

Ἐκκλησίας τὸ πάντοτε νέο καὶ διαρκῶς ἀνανεούμενο γεγονός τῆς Θείας Εὐχαριστίας ὡς ἔκφραση τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως καὶ ὡς πρόγευση τῶν ἐσχάτων καὶ τῆς Βασιλείας.

Ἡ «κεκλεισμένων τῶν θυρῶν» καὶ δίχως τῆ συμμετοχῆ τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας

Ἡ τέλεση τῆς Εὐχαριστίας κεκλεισμένων τῶν θυρῶν μπορεῖ νὰ γίνεταί ἐκτάκτως λόγω τῆς ἀπόλυτα σοβαρῆς ὑγειονομικῆς κατάστασης ποὺ δημιούργησε ἡ πανδημία τοῦ κορονοϊοῦ. Ἡ κατάσταση αὐτὴ γίνεται κατ' ἄκραν οἰκονομίαν καὶ ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ὁ λαὸς τοῦ Θεοῦ ὅπωςδήποτε ἐκπροσωπεῖται κατὰ τὴν τέλεσίν της ἀπὸ ἐλάχιστα λαϊκὰ μέλη τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Στὴ βάση μιᾶς τέτοιας εὐχαριστιακῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς ὑπάρχει ἡ βιβλικὴ ἀντίληψη τῆς ἐκπροσώπησης τῶν πολλῶν ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους συμμετέχοντες. Ἡ ἀντιπροσωπευτικὴ αὐτὴ παρουσία τῶν πιστῶν εἶναι ἀπολύτως κρίσιμη καὶ ἀποφασιστικὴ. Ἡ εὐχαριστιακὴ σύναξη τῆς Ἐκκλησίας δὲν μπορεῖ νὰ συσταθεῖ δίχως τὴν παρουσία τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Σὲ ἀντίθετη περίπτωσις ἀλλοιώνεται ἡ ἴδια ἡ ταυτότητα καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ μία ὁποιαδήποτε δημόσια ἢ ἰδιωτικὴ θρησκευτικὴ τελετὴ, μὲ τὴν ὁποία οἱ χριστιανοὶ ὁμολογοῦν καὶ διακηρύσσουν δημόσια τὴν πίστη τους, ἢ γιὰ τὴν Ἐκκλησία ὡς θεσμὸ ποὺ ἀπολαμβάνει τὴν ἐλευθερίαν τῆς θρησκευτικῆς ἔκφρασης καὶ ὑπαρξῆς της. Στὴ Θεία Εὐχαριστία προσλαμβάνεται ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου καὶ ἀναφέρεται προσευχητικὰ στὸν Θεό, προκειμένου νὰ συνδέσει τὸ εὐχαριστιακὸ καὶ ἀσκητικὸ ἦθος τοῦ ἐν Χριστῷ ἀνθρώπου μὲ τὴ ζωὴ τοῦ Θεοῦ καὶ κατόπιν νὰ τὸ διοχετεύσει στὸν κόσμον, «ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας», γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος. Στὸ εὐχαριστιακὸ αὐτὸ πλαίσιο, ἀντιμέτωπο καὶ μὲ τὶς πρωτόγνωρες ὑγειονομικῆς συνθῆκες ἔναντι τοῦ κορονοϊοῦ, προέχει πάντοτε ἡ ἀγαπητικὴ διάκριση ὡς ἔκφραση σεβασμοῦ καὶ φροντίδας ἔναντι τοῦ δώρου τῆς ζωῆς, ἔναντι τῶν ἄλλων ἀδελφῶν, ποὺ ἐνδεχομένως ἔχουν ὑποκειμένα νοσήματα, ἔναντι τοῦ κόσμου ὁλόκληρου. Ἄλλωστε, σύμφωνα μὲ τὴν εὐαγγελικὴ διδασκαλία, τὸ Σάββατο ἔγινε γιὰ τὸν

άνθρωπο και όχι ο άνθρωπος για το Σάββατο⁸. Όπως λαμβάνουμε μέτρα για να μη μεταδώσουμε μία άπλη ἴωση ἢ μολυσματικὴ ἀσθένεια, ἔτσι και ἐδῶ χρειάζεται να ὑπάρχουν προληπτικὰ και ἀσφαλῆ μέτρα ὑπὲρ τῆς ζωῆς και τῆς υγείας⁹. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ διάδοση τοῦ κορονοϊοῦ γίνεται κατὰ τὴν ἐπαφή και τὸν συγχρωτισμὸ τῶν ἀνθρώπων και μέσα στὸν ναό, αὐτὸ δὲν μπορεῖ παρὰ να κινητοποιήσει ἄμεσα τὴν ποιμαντικὴ εὐθύνη και ἀγαπητικὴ διάθεση τῆς ὅλης Ἐκκλησίας, ὥστε να ληφθοῦν τὰ ἀπαραίτητα υγειονομικὰ μέτρα, ὅσο ἐπώδυνα και ἄν εἶναι για τὴ ζωὴ τῆς εὐχαριστιακῆς κοινότητας.

Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία, κινούμενη ἀπὸ τὴν κενωτικὴ και ἔμπρακτη ἀγάπη της για τὸν κόσμο και τὸν ἄνθρωπο, συγκαταβαίνει ποιμαντικὰ στὶς βιολογικὲς ἀνάγκες τῆς ζωῆς και περιορίζει τὶς δημόσιες συναθροίσεις και ἐκδηλώσεις της, προστατεύοντας ἰδιαίτερα τὶς εὐπαθεῖς ομάδες τῶν ἀνθρώπων, τοὺς ἡλικιωμένους και ἐκείνους ποὺ πιθανὸν να ἔχουν ὑποκείμενα νοσήματα. Ἡ αὐξουσα και ἐπιθετικὴ τάση τῶν θανάσιμων κρουσμάτων σὲ παγκόσμια κλίμακα δὲν μπορεῖ να ἀντιμετωπιστεῖ δίχως περιορισμὸ και εἰσαγωγὴ ἔκτακτων υγειονομικῶν μέτρων στὶς κλειστὲς και δημόσιες συναθροίσεις. Τὸ τραγικὸ ἱστορικὸ τῶν διαφόρων φονικῶν πανδημιῶν ποὺ ἔπληξαν κατὰ καιροὺς τὴν ἀνθρωπότητα ἀλλὰ και ἡ ἀνεξέλεγκτη ἐξάπλωση τοῦ κορονοϊοῦ ὑποχρεώνει τὴ σύγχρονη διεθνή κοινότητα να λάβει αὐστηρὰ προληπτικὰ υγειονομικὰ μέτρα μέχρι τὸν πλήρη ἔλεγχο τῆς κατάστασης μέσω τῶν κατάλληλων ἐμβολίων και τῆς σχετικῆς ἰατρικῆς θεραπείας. Στὴ συστράτευση αὐτὴ τῆς παγκόσμιας κοινότητας ὁ χριστιανικὸς κόσμος δὲν μπορεῖ παρὰ να εἶναι ἀπόλυτα και ἔμπρακτα ἀλληλέγγυος¹⁰.

8. Βλ. *Ματθ.* 12, 2-11· *Μάρκ.* 2, 25-28· *Λουκ.* 6, 3-5.

9. Βλ. τὴν ἐκτενῆ δέηση στὴ Θεία Λειτουργία τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «Ἐτι δεόμεθα ὑπὲρ ἐλέους, ζωῆς, εἰρήνης, υγείας, σωτηρίας, ἐπισκέψεως, συγχωρήσεως και ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν τῶν δούλων σου, πάντων τῶν εὐσεβῶν και ὀρθοδόξων χριστιανῶν...».

10. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ J. Loffeld, “The Comeback of the Old Theological Narratives During the Coronavirus Crisis: A Critical Reflection”, στό: Em. Aarts, H. Fleuren, Margriet Sitskoorn, T. Wilthagen (ἐπιμ.), *The New Common: How the Covid-19 Pandemic is Transforming Society*, Springer Nature, Cham-Zug, Switzerland 2021, σσ. 131-136.

Θεία Εὐχαριστία καὶ διαδικτυακὴ συνάθροιση

Ἡ δίψα γιὰ ἐπικοινωνία καὶ διαπροσωπικὴ ἐπαφὴ μεταξύ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ ἡ ὀργανικὴ καὶ σωματικὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον δὲν μποροῦν νὰ ὑποκατασταθοῦν ἀπὸ τὴν ψηφιακὴ τεχνολογία. Στὴν Ἐκκλησία ἐξακολουθοῦμε νὰ βλέπουμε τὸν Θεὸ ζωντανὰ στὸ πρόσωπο τοῦ ἀδελφοῦ μας καὶ ὄχι στὴν ὀθόνη τοῦ ὑπολογιστῆ ἢ τῆς τηλεόρασης. Ἡ τεχνολογία χρειάζεται νὰ ὑπηρετεῖ τὸν ἄνθρωπο καὶ ὄχι τὸ ἀντίθετο¹¹. Τίποτε στὸν κόσμο δὲν μπορεῖ νὰ ὑποκαταστήσει τὴ ζωντανὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸν Θεὸ καὶ τὴ ζωντανὴ καὶ διαπροσωπικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸν συνάνθρωπο, μὲ τὴν κτίση καὶ μὲ τὴν ἱστορία. Ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς ἔμπρακτὴ καὶ ἐνώματὴ σχέση, κίνηση καὶ πορεία τῆς Ἐκκλησίας, προϋποθέτει τὴν πραγματικὴ παρουσία μιᾶς κοινότητας ἀνθρώπων, ἡ ὁποία ἀπευθύνει δοξολογία καὶ ἀναφορὰ πρὸς τὸν Θεὸ γιὰ τὸ δῶρο τῆς ὑπαρξῆς καὶ τῆς ζωῆς, ἀποδέχεται τὴ χάρη καὶ τὴ δωρεὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία καὶ γίνεται Σῶμα Χριστοῦ. Ἡ συμμετοχὴ μας στὴ Θεία Εὐχαριστία γίνεται σωματικὰ καὶ πραγματικὰ: ἀφορὰ τὸν ὅλο ἄνθρωπο καὶ τὸν πραγματικὸ κόσμο τῆς δημιουργίας τοῦ Θεοῦ καὶ δὲν λαμβάνει χώρα ἐξ ἀποστάσεως ἢ μέσῳ τῆς ψηφιακῆς εἰκόνας. Ἡ ἀπρόσωπη καὶ εἰκονικὴ παρακολούθηση τῆς Θείας Εὐχαριστίας μέσῳ τῆς τηλεόρασης ἢ τοῦ διαδικτύου διαμορφώνει τὴν αἴσθηση μιᾶς ἐξ ἀποστάσεως συμμετοχῆς σὲ κάτι ποὺ συμβαίνει οὕτως ἢ ἄλλως, δίχως τὴν ἐνεργὸν παρουσία καὶ συμμετοχὴ μας. Ἄν ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γενικευθεῖ, τότε εἶναι πιθανὸ νὰ ὀδηγήσει σὲ διάφορες παρενέργειες καὶ διαστρεβλώσεις, ἀκόμη καὶ στὴ συρρίκνωση καὶ ὑποβάθμιση τοῦ συστατικοῦ αὐτοῦ μυστηρίου τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ «σακραμενταλιστικὴ» καὶ σχεδὸν «μαγικὴ» ἀντίληψη τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν ἐξασθενίζει ἢ ἀποφιλώνει ἀπλῶς τὴν εὐχαριστιακὴ πράξη τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ ἀκυρώνει καὶ τὴν ἔννοια τῆς Ἐκκλησίας ὡς συγκεκριμένης

11. Γιὰ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ διαδικτύου ὡς ἰδιαίτερα χρήσιμου ἐργαλείου στὴν ὑπηρεσία τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ, εἰδικὰ σὲ περιπτώσεις κρίσιμες ὅπως ἡ τρέχουσα πανδημία, βλ. σχετικὰ Al. Archer and N. Wildman, "Internet Access as an Essential Social Good", στί: Em. Aarts, H. Fleuren, Margriet Sitskoorn, T. Wilthagen (ἐπιμ.), *The New Common...*, ὁ.π., σσ. 29-34.

κοινότητας ανθρώπων εντός της κτίσεως και της ιστορίας. Ἡ ὅποια τηλεοπτική ἢ ψηφιακή μετάδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν μπορεῖ νὰ αντικαταστήσει αὐτὴν καθ' αὐτὴν τὴ Θεία Εὐχαριστία, δηλαδή τὸ γεγονός τῆς Ἐκκλησίας ὡς Σώματος τοῦ Χριστοῦ στὴν κτίση καθ' ὁδὸν πρὸς τὰ ἔσχατα τῆς ιστορίας. Ἡ τέλεση τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἀνήκει στὴν ταυτότητα τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν μπορεῖ νὰ αντικατασταθεῖ ἀπὸ καμμία διαδικτυακὴ συνάθροιση ἢ τηλεοπτικὴ εἰκόνα. Ὡστόσο, ἡ ποιμαντικὴ πράξη καὶ διακονία τῆς Ἐκκλησίας κάλλιστα μπορεῖ νὰ προσλάβει καὶ νὰ χρησιμοποιεῖ λελογισμένα τὶς δυνατότητες τῆς ψηφιακῆς τεχνολογίας.

Πράγματι, τὸ διαδίκτυο εἶναι ἓνα ψηφιακὸ πολιτισμικὸ «περιβάλλον» ποὺ καθορίζει πλέον τὴν πορεία τῆς γνώσης καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, καθοδηγώντας καὶ διαμορφώνοντας ἓνα ἀποπροσωποποιημένο πλαίσιο σκέψης. Τὸ τεχνητὸ αὐτὸ πλαίσιο δημιουργεῖ νέες προοπτικὲς στὴν ἐπιστήμη καὶ τὴν τεχνολογία καὶ κυρίως νέες μορφὲς ἐπικοινωνίας καὶ ἐκπαίδευσης, συμβάλλοντας ἔτσι καὶ στὸν καθορισμὸ ἐνὸς καινούργιου τρόπου ἀνάπτυξης τῶν κοινωνικῶν ἐπαφῶν καὶ δεσμῶν. Οἱ τεχνολογίες τῆς πληροφορίας εἶναι «νέες» ὄχι ἐπειδὴ εἶναι ἀπλῶς διαφορετικὲς ἀπὸ ὅσες προηγήθηκαν, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἀλλάζουν σὲ βάθος τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς ἀπόκτησης ἐμπειρίας καὶ –ἐν τέλει– τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀντιλαμβανόμαστε τὴν πραγματικότητα. Ἄν τὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας εἶναι νὰ συνοδεύει τὸν ἄνθρωπο στὴν πορεία τῆς ζωῆς του, τὸ διαδίκτυο ἀποτελεῖ, πλέον μὴ ἀναστρέψιμα, ἀναπόσπαστο μέρος αὐτῆς τῆς διαδρομῆς, ὅπως συμβαίνει καὶ μὲ πολλὰ ἄλλα χρήσιμα τεχνολογικὰ ἐργαλεῖα τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Σὲ αὐτὸ τὸ τοπίο, ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νὰ ἀσκήσει μίαν νέα μορφή πολιτισμικῆς διακονίας στὸν σύγχρονο ψηφιακὸ κόσμο, νὰ ἀπευθύνει τὸ εὐαγγελικὸ μῆνυμα καὶ νὰ προσφέρει τὶς κατάλληλες ἠθικὲς καὶ ἀνθρωπολογικὲς προϋποθέσεις ὡς πρὸς τὴν χρῆση τῆς σύγχρονης τεχνολογίας καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἀναδυόμενου νέου ψηφιακοῦ πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος διαμορφώνει παράδοξες καὶ ἀνοικτεῖς μορφὲς κοινωνικότητας. Ἄλλωστε, ἡ Ἐκκλησία διαχρονικὰ ἔχει ἀποδείξει ὅτι μπορεῖ νὰ προσλαμβάνει καὶ νὰ μεταμορφώνει ὁποιοδήποτε ἐργαλεῖο τίθεται στὴν ὑπηρεσία της, εἴτε αὐτὸ εἶναι ἡ γλῶσσα καὶ ἡ φιλοσοφία εἴτε ἡ τέχνη καὶ ἡ μουσικὴ, ἡ τεχνολογία καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ἡ Ἐκκλησία

καλείται σήμερα να παρέμβει και να προκαλέσει μία οργανική διάδραση ανάμεσα στην ίδια και τον ψηφιακό πολιτισμό, έχοντας ως στόχο τὸ ἄνοιγμα αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ στὴ μεταμορφωτικὴ γονιμότητα τοῦ Εὐαγγελίου. Εἶναι θεμελιώδης εὐθύνη τῆς Ἐκκλησίας νὰ μεταφέρει σὲ κάθε περιβάλλον, ἐπομένως καὶ στὸ διαδικτυακό, τὴν πλήρη καὶ ὀλοκληρωμένη ἀντίληψή της γιὰ τὸν κόσμον καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἀπαραίτητη βεβαίως προϋπόθεση εἶναι ἡ γνώση τοῦ φαινομένου τῆς διαδικτυακῆς κουλτούρας, μὲ τὶς δυναμικὲς καὶ τοὺς κινδύνους ποὺ ἐλλοχεύουν. Ὁ τρόπος ἄσκησης τῆς ποιμαντικῆς, ὅπως ἄλλωστε καὶ τῆς ἐκπαίδευσης, δὲν εἶναι ἓνας καὶ μοναδικός. Ὅφειλε νὰ εἶναι πάντοτε ἀνοικτός, εὐέλικτος καὶ μεταμορφωτικός. Ἐπομένως, μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ διαδικτυακός.

Δὲν χρειάζεται νὰ φοβόμαστε τὶς σύγχρονες τεχνολογικὲς ἐφαρμογὲς ποὺ εἰσέρχονται στὴ ζωὴ μας, ἀλλὰ νὰ ἀξιοποιοῦμε τὶς θετικὲς πλευρὲς τους. Στὶς ἐφαρμογὲς τοῦ διαδικτύου ἡ Ἐκκλησία μπορεῖ νὰ ἀκολουθήσει τὴν ὁδὸ τῆς μετασχηματίζουσας καὶ διακριτικῆς ἀποδοχῆς· νὰ υἱοθετήσῃ τὴ μέση εὐαγγελικὴ ὁδὸ, ἀποφεύγοντας τὶς ἀκρότητες, εἴτε τῆς ἀπόρριψης εἴτε τῆς ἀνεπιφύλακτης ἀποδοχῆς. Ἡ «Διαδικτυακὴ Ποιμαντικὴ» εἶναι πλέον μία πραγματικότητα σήμερα καὶ οἱ διαφορὲς χριστιανικὲς παραδόσεις ἔχουν ἤδη μία ποικιλόμορφη παρουσία στὸν κόσμον τοῦ διαδικτύου.

Στὸν σύγχρονον ψηφιακὸ πολιτισμὸ, ἡ ἀποξένωση καὶ ἡ μοναξιὰ ἀποτελοῦν κυρίαρχα συναισθήματα ἐκείνων ποὺ ἀπομονώνονται γιὰ ὧρες στὸν κυβερνοχώρο –καὶ ἰδιαίτερος πολλῶν νέων ἀνθρώπων, ποὺ εἶναι παιδιὰ τῆς σύγχρονης τεχνολογίας– γι' αὐτὸ καὶ ἡ σύγχρονη προβολὴ τῆς χριστιανικῆς παράδοσης μπορεῖ νὰ ζεστάνει καρδιές, νὰ καταδείξει ὅτι χρειάζεται νὰ ὑπάρχουν κριτήρια ἐπιλογῆς, νὰ καλλιεργήσῃ τὴν ἀληθινὴ ἐπικοινωνία, νὰ μιλήσῃ μὲ τὴ γλῶσσα τοῦ καθενὸς στὴν ψυχὴ τοῦ καθενός. Κυρίως καὶ πρῶτιστα νὰ ὀδηγήσῃ τὸν ἀποσβολωμένο ἀλλὰ καὶ κουρασμένο ἀπὸ τὶς κατακτήσεις τοῦ ἄνθρωπο σὲ σχέση ἰσορροπίας μὲ τὴν κτίση, μὲ τὴν τεχνολογία καὶ μὲ τὸν συνάνθρωπο. Ἐν τέλει, ἡ Ἐκκλησία δὲν χρειάζεται νὰ παρακάμπτει τὶς προκλήσεις τοῦ Διαδικτύου, ἀλλὰ «πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως» νὰ προβάλλει τὴν πίστη της γιὰ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν προοπτικὴ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ κόσμου, ἔχοντας ὡς ποιμαντικὸ ἐργαλεῖο τὶς

νέες τεχνολογίες. Τὰ ἑκατομμύρια τῶν ἀνθρώπων ποὺ καθημερινὰ πλοηγοῦνται στὸ ἠλεκτρονικὸ σύμπαν δικαιοῦνται νὰ ψηλαφήσουν τὴν ἐλπίδα, νὰ ἀνακαλύψουν τὰ θαυμαστὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἀνθρώπων.

Ἡ σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό» γιὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας

Στὴν Καινὴ Διαθήκη ὁ ὅρος *ἐκκλησία* σημαίνει κυρίως τὴ σύναξη σὲ ὀρισμένο τόπο. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ τὴν εὐχαριστιακὴ σύναξη. Ἐξ ἀρχῆς ἡ Θεία Εὐχαριστία ταυτίσθηκε μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Ἐκκλησίας ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν τρόπος καὶ τόπος πραγμάτωσής του. Σύμφωνα μὲ τὴ βιβλικὴ παράδοση, ὅ,τι χαρακτηρίζει τὴν εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ σύναξη καὶ ἐπισυναγωγὴ τοῦ διασκορπισμένου λαοῦ τοῦ Θεοῦ «ἐπὶ τὸ αὐτό»¹², σὲ σύνδεσμο μὲ ὁλόκληρη τὴν κτίση, ἔχοντας ὡς κέντρο τῆς συνάξεως τὸ πρόσωπο τοῦ Θεανθρώπου Χριστοῦ, στὸ πλαίσιο μιᾶς ἄρρηκτης ἐνότητας τὴν ὁποία διενεργεῖ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἡ Ἐκκλησία πραγματώνεται ὡς κοινότητα ἱστορικὴ, ποὺ ζεῖ ὅμως τὴν παρουσία τοῦ Χριστοῦ ὡς τελειὴ τὴν Εὐχαριστία. Διὰ τῆς Εὐχαριστίας ἡ Ἐκκλησία ζεῖ κατὰ πρόληψη τὴ ζωὴ τῆς Βασιλείας, γίνεται αὐτὸ ποὺ ἀνυπόμονα προσδοκᾷ νὰ εἶναι: *κοινωνία τῶν ἐσχάτων*¹³.

Πρωταρχικὸ στοιχεῖο τῆς δομῆς τῆς εὐχαριστίας ὡς εἰκόνας τῶν ἐσχάτων εἶναι ἡ σύναξη τοῦ λαοῦ «ἐπὶ τὸ αὐτό». Ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀγαπητικῆς κλήσης τοῦ Θεοῦ, τῆς καινῆς διαθήκης, ἡ ἐλεύθερη συνάθροιση τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνοικτὴ πρὸς ὅλους πέρα ἀπὸ κάθε διάκριση καὶ διαφορὰ. Εἶναι ἡ συναγωγὴ καὶ ἡ ἐνότητα τῆς διασκορπισμένης καὶ διαιρεμένης ἀνθρωπότητας στὴν ἐνότητα τοῦ εὐχαριστιακοῦ Σώματος. Δὲν εἶναι οὔτε θρησκεία, οὔτε ἰδεολογία, οὔτε κοινωνικὴ διδασκαλία. Εἶναι ἡ κοινότητα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἡ σύναξη «ἐπὶ τὸ αὐτό» εἶναι θεμελιῶδες καὶ συστατικὸ λειτούργημα τῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας. Κέντρο τῆς συνάξεως αὐτῆς εἶναι ὁ Χριστός, ποὺ ὡς δεῦτερος Ἀδὰμ ἐνοποιεῖ καὶ ἐνσωματώνει στὴν ὑπαρξή Του τὴ διασκορπισμένη ἀνθρωπότητα. Αὐτὸς εἶναι ἡ μοναδικὴ κεφαλὴ ποὺ συνέχει καὶ ζωοποιεῖ τὰ πολλὰ

12. Α΄ Κορ. 11, 20.

13. Βλ. Στ. Γιαγκάζογλου, *Κοινωνία ἐσχάτων, Δοκίμια ἐσχατολογικῆς ὀντολογίας*, ἐκδ. Ἰνδικτος, Ἀθήνα 2016.

μέλη τοῦ Σώματός Του, τὰ ὁποῖα ἦταν διεστῶτα καὶ τώρα συνάγονται σὲ μία θεανθρώπινη ἐνότητα.

Μὲ βάση τὰ ὅσα προηγήθηκαν, ἡ σύναξη τῆς κοινότητας κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας «ἐπὶ τὸ αὐτό» εἶναι ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν τέλεση τῆς Εὐχαριστίας. Μάλιστα εἶναι ἀπαραίτητη ἡ σύναξη τοῦ πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ. Ἐφ' ὅσον ἡ σύναξη πραγματοποιεῖται κατ' οἰκονομίαν μὲ τὴν ἐλάχιστη δυνατὴ ἐκπροσώπηση κλήρου καὶ λαοῦ, τότε ἡ Εὐχαριστία αὐτὴ εἶναι πλήρης καὶ πραγματικὴ ἔκφραση τῆς Ἐκκλησίας. Μέχρι νὰ ἀρθοῦν τὰ ὑγειονομικὰ μέτρα, τὰ πολλὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ δὲν μποροῦν νὰ συμμετάσχουν λόγω τῆς πανδημίας, συμμετέχουν προσευχητικά, ἀναμένουν καὶ προσδοκοῦν ἄχρι καιροῦ τὴν πλήρη καὶ πραγματικὴ συμμετοχὴ τους στὴν εὐχαριστιακὴ ζωὴ τῆς κοινότητας τῆς Ἐκκλησίας.

Ποιμαντικὲς πρωτοβουλίες στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας

Ἡ ποιμαντικὴ ἀντιμετώπιση τῆς πανδημίας θεμελιώνεται σὲ ὀρισμένες θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ προϋποθέσεις αὐτὲς σχετίζονται μὲ τὴ θεολογικὴ ἀνθρωπολογία καὶ τὴν περὶ σωτηρίας θεώρηση τῆς Ὁρθόδοξης Παράδοσης. Ἡ ἱερότητα τοῦ σώματος καὶ εὐρύτερα τῆς ὕλης, ἡ ἐνότητα σώματος καὶ ψυχῆς στὴν περὶ ἀνθρώπου καὶ σωτηρίας διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα ἡ σημασία τῆς κοινωνίας καὶ τῶν σχέσεων ἐντὸς τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ διαμορφώνουν ἕναν σαφῶς ἀναφορικὸ, διαπροσωπικὸ, σχεσιακὸ καὶ κοινωνικὸ χαρακτήρα τοῦ γεγονότος τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κοινωνία μὲ τὸν Θεὸ ἐν Χριστῷ καὶ συνάμα συνιστᾷ ἔμπρακτη κοινωνία καὶ διακονία σχέσεων καὶ μεταξὺ τῶν μελῶν τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ καὶ τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸν κόσμον καὶ πρὸς κάθε συγκεκριμένο ἄνθρωπο. Κανεὶς δὲν ὑπάρχει ἀπὸ μόνος του, κανεὶς δὲν ἀγωνίζεται μόνος του, κανεὶς δὲν σώζεται μόνος του. Ἡ ἔμπρακτη ἀγάπη καὶ ἡ θυσιαστικὴ διακονία ὑπὲρ τοῦ ἄλλου ἀποτελεῖ τὴν ποιμαντικὴν βάση τοῦ μυστηρίου τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς καὶ σωτηρίας. Ἡ θεώρηση αὐτὴ δὲν ἀποτελεῖ ἄσαρκη καὶ ἀφηρημένη διακήρυξη. Στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας χρειάζεται νὰ βιωθεῖ ἔμπρακτα

ὡς ἀγώνας «ὕπερ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς», «ὕπερ εὐκρασίας ἀέρων, εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς, καὶ καιρῶν εἰρηνικῶν», ἦτοι προσευχῇ καὶ ἀγώνας νὰ διατηρηθεῖ καὶ νὰ στερεωθεῖ ἡ ἴδια ἡ βιολογικὴ ζωὴ ὡς δωρεὰ τοῦ Θεοῦ ἔναντι τοῦ ἐπελαύνοντος θανάτου μέσῳ κάθε ἀπειλῆς, ὅπως καὶ μέσῳ τοῦ κορονοϊοῦ. Τὸ κοινὸ δικαίωμα καὶ ἡ χαρὰ τῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀτομικὴ ἀπόλαυση, πάσῃ θυσίᾳ, ἀλλὰ σεβασμὸς, εὐχαριστιακὴ καὶ θυσιαστικὴ διακονία τοῦ ἄλλου, τοῦ ἐμπερίστατου, τοῦ ἀσθενοῦς, τοῦ ἠλικιωμένου. Ἡ ἴδια ἡ Θεία Εὐχαριστία ὡς κατ' ἐξοχὴν *μυστήριον τῆς ἐνότητος* τῆς Ἐκκλησίας μᾶς μαθαίνει νὰ ζοῦμε μὲ τὸν τρόπο τῆς ἀγάπης καὶ τῆς κοινωνίας, τῆς εὐθύνης καὶ τῆς διακονίας ἔναντι τοῦ ἄλλου συνανθρώπου, ἔναντι τῆς δημιουργίας ὁλόκληρης. Ἡ ζωὴ στὸ ἀποκορύφωμά της εἶναι ἡ εὐχαριστιακὴ χρῆσις τοῦ κόσμου, ἡ ὁποία διέρχεται ὀριζόντια ἀπὸ τὴν κοινωνία καὶ σχέση μὲ τὸν συνάνθρωπο ὡς ἀδελφὸ. Ἡ πανδημία κατέστησε μὲ τὸν πλέον σαφῆ τρόπο τὰ ζητήματα τῆς διατήρησης τῆς ζωῆς καὶ τῆς υἰγείας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνθρωπίνων καὶ διαπροσωπικῶν σχέσεων, ὡς ἀπολύτως πρωταρχικά. Ἡ προσεκτικὴ καὶ ὀρθὴ τήρηση τῶν υἰγειονομικῶν μέτρων δὲν συνιστᾷ τυφλὴ ὑποταγὴ σὲ καθεστωτικὲς ἢ κυβερνητικὲς ἐντολὲς ποὺ σκοπὸ ἔχουν νὰ περιορίσουν τὰ συνταγματικὰ δικαιώματα καὶ τὶς ἀτομικὲς ἐλευθερίες, πολλῶ δὲ μᾶλλον δὲν σκοπεύουν νὰ καταργήσουν τὶς θρησκευτικὲς ἐλευθερίες καὶ μάλιστα αὐτὲς τῶν Ὁρθοδόξων. Τηρώντας τὰ μέτρα, δὲν προστατεύουμε ἀπλῶς τὸν ἑαυτό μας, ἀλλὰ κυρίως νοιαζόμαστε ἔμπρακτα γιὰ τὴ διαφύλαξιν τῆς ζωῆς τῶν συνανθρώπων μας, ἐκφράζουμε τὴν ἀγάπην καὶ τὸν σεβασμὸν μας σὲ αὐτοὺς καὶ δείχνουμε ὅτι ὑπεύθυνα μποροῦμε νὰ γίνουμε φορεῖς τῆς υἰγείας καὶ τῆς ζωῆς καὶ ὄχι τοῦ θανάτου. Ἄν ὡς χριστιανοὶ ἐπιλέγουμε τὴν εὐκόλη συνωμοσιολογία¹⁴, τὴ διεκδίκηση τῶν περίφημων ἀτομικῶν μας δικαιωμάτων καὶ συνάμα θεωροῦμε ἀπρόσβλητο ἀπὸ τὴν πανδημία τὸν χῶρον τῶν ναῶν ἢ τῶν κληρικῶν ἢ τῶν «εὐσεβῶν» χριστιανῶν, διότι ὁ Θεὸς δὲν θὰ τὸ ἐπιτρέψει, ἐπειδὴ ἡμεῖς ἔτσι τὸ θέλουμε, τότε ἡ στάσις μας αὐτὴ συνιστᾷ ἓνα εἶδος «εὐσεβοῦς» καὶ πειρασμικῆς θεοδικίας, ἢ

14. Βλ. σχετικὰ P. Sharma, "Conspiracy Theories", στὸ: P. Sharma, *Coronavirus News, Markets and AI, The Covid-19 Diaries*, Routledge (an imprint of the Taylor & Francis Group), UK & USA 2021, σ. 191. Βλ. ἐπίσης καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυσιν τοῦ P. Achterberg, "Covid-Spiracy: Old Wine in New Barrels?", στὸ: Em. Aarts, H. Fleuren, Margriet Sitskoorn, T. Wilthagen (ἐπιμ.), *The New Common...*, ὅ.π., σσ. 17-22.

ὅποια, ὅταν δὲν εἶναι ἀφελής, προφανῶς πάσχει ἀπὸ τῆ λανθασμένη διεκδίκηση ἰδιοτελῶν σκοπῶν, ἐμμονῶν ἢ ἄλλων βλέψεων. Ἡ Ἐκκλησία οὐδέποτε συναίνεσε στὴν ἄκριτη ἢ αὐτάρεσκη εἰσπήδηση στὸ μαρτύριο, τὴν αὐτοκτονία ἢ καὶ τὸν φόνο ἐξ ἀμελείας ἢ ἐξ εὐσεβοῦς ἀλαζονείας. Ἀλλὰ οἱ Χριστιανοὶ δὲν εἶναι τὰ κακομαθημένα παιδιὰ τῆς κοινωνίας, τὰ ὅποια δὲν θέλουν ἐπ' οὐδενὶ νὰ ἀπωλέσουν τὶς εὐσεβεῖς τους συνήθειες καὶ τὶς θρησκευτικὲς τους πρακτικὲς. Ἐὰν οἱ Χριστιανοὶ εἶναι ἡ ψυχὴ καὶ τὸ ἄλλας τοῦ κόσμου, ἐὰν χαίρονται μὲ τὶς χαρὲς τῶν ἄλλων καὶ συμπάσχουν μὲ τὶς λύπες τους, τότε χρειάζεται νὰ περάσουν ἀπὸ τὴ διαμαρτύρηση καὶ τὴ συνωμοσιολογία στὴν ὑπεύθυνη καὶ ἔμπρακτη διακονία τῶν ἐμπερίστατων συνανθρώπων στὸν καιρὸ τῆς πανδημίας καὶ τῆς συμφορᾶς.

Ἡ κοινότητα κάθε τοπικῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναπτύξει μία σειρὰ ποιμαντικῶν πρωτοβουλιῶν καὶ παρεμβάσεων, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐνορίας. Τέτοιες δράσεις θὰ μπορούσαν νὰ ἀποτελέσουν οἱ διαδίκτυακὲς κατηχητικὲς συναντήσεις γιὰ διάφορες ἡλικίες, ἡ ἀνάπτυξη δικτύου γιὰ τὴ διακονία καὶ ὑποστήριξη, ὥστε νὰ ἐνεργοῦμε, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, «ἐν παντὶ συνιστῶντες ἑαυτοὺς ὡς Θεοῦ διάκονοι, ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις, ἐν πληγαῖς, ἐν φυλακαῖς, ἐν ἀκαταστασίαις, ἐν κόποις, ἐν ἀγρυπνίαις, ἐν νηστείαις»¹⁵ (φροντίδα παροχῆς τροφῆς καὶ περίθαλψης, ψυχικῆς καὶ κοινωνικῆς ὑποστήριξης, συνομιλίας, ὑπεύθυνης ἐνημέρωσης ἀπὸ ἔγκριτους ἰατροὺς καὶ ἄλλους εἰδικοὺς ἐπιστήμονες κ.ἄ.). Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, ἀναπτύσσοντας τὸ πλαίσιο τῆς ποιμαντικῆς ἀντιμετώπισης τῆς πανδημίας, ἔθεσε σὲ λειτουργία εἰδικὴ σειρὰ κυλιόμενων συνδιασκέψεων μὲ γενικὸ θέμα: «Ἡ ποιμαντικὴ τῆς Ἐκκλησίας ἐν ἡμέραις Πανδημίας». Ἡ πλούσια καὶ ἐνδιαφέρουσα θεματικὴ τῶν ἐξειδικευμένων ὁμιλιῶν καὶ κυρίως ἡ ἀνταλλαγὴ ἐμπειριῶν καὶ ποιμαντικῶν πρακτικῶν ἀπὸ κληρικῶν καὶ λαϊκῶν, ποὺ ἀναλαμβάνουν πρωτοβουλίες καὶ δράση γιὰ τὴν ποιμαντικὴ διακονία στὸν χῶρο τῆς ὑγείας ἀνὰ τὴν οἰκουμένη, δείχνει ἕναν παρήγορα ἐνεργητικὸ καὶ δημιουργικὸ τρόπο ἀντιμετώπισης τῆς πανδημίας στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας.

15. Β' Κορ. 6, 4-5.

Προτάσεις και λύσεις από τη λειτουργική και ποιμαντική παράδοση της Έκκλησίας

Ἡ ἀρχαία λειτουργική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν τέλεση καὶ τὸν τρόπο μετάληψης τῆς Θείας Εὐχαριστίας περιεῖχε ποικιλία. Ἡ μετάδοση τῆς Θείας Εὐχαριστίας δὲν ἦταν ποτὲ ζήτημα δογματικῆς ἀκρίβειας ἢ ὁμολογιακῆς ὁρθότητος. Κληρὸς καὶ λαὸς ἐλάμβαναν τὰ τίμια δῶρα τῆς Εὐχαριστίας χωριστά, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει σήμερα μὲ τοὺς κληρικούς. Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ὁδηγήθηκε στὸν πρακτικὰ καὶ ποιμαντικὰ πρόσφορο τρόπο μετάδοσης μέσω τῆς λαβίδας ἀπὸ τὸν 11ο ἢ 12ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς. Διάφορες τοπικὲς Ἐκκλησίαι κατὰ τὴν περίοδο τῆς τρέχουσας πανδημίας ἐφάρμοσαν ποικίλες λύσεις ἐμπνεόμενοι ἀπὸ τὴν ἀρχαία λειτουργικὴ παράδοση τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ ἅγιος Νικοδήμος ὁ Ἄγιορείτης, σὲ σημειώσή του στὸ ἔργο του *Πηδάλιον*, ἀναφέρεται σὲ εἰδικὰ μέτρα «τάξεως καὶ ἀσφάλειας» ποὺ χρειάζεται νὰ λαμβάνονται κατὰ τὴν πανδημία πανώλης ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς, οἱ ὅποιοι εἶναι ἀνάγκη νὰ χρησιμοποιοῦν κατάλληλα σκευὴ γιὰ τὴ θεία Κοινωνία, τὰ ὁποῖα κατόπιν πρέπει νὰ τὰ ἀπολυμαίνουν μὲ ξύδι¹⁶.

Στὸ εὐρὸ αὐτὸ πνεῦμα τῆς λειτουργικῆς καὶ κανονικῆς παράδοσης, οἱ κατὰ τόπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίαι ἐφαρμόζουν πλέον διάφορες λειτουργικὲς πρακτικὲς¹⁷. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ Ἐκκλησία ἀντιλαμβάνεται

16. Βλ. Νικοδήμου τοῦ Ἄγιορείτου, *Πηδάλιον*, ἐκδ. Ἀστὴρ-Ἀλ. & Ἐ. Παπαδημητρίου, Ἀθῆναι 1957, σ. 243, σημ. 1: «Ὅθεν καὶ ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς πρέπει ἐν καιρῷ πανώλης νὰ μεταχειρίζονται τρόπον εἰς τὸ νὰ μεταλαμβάνουν τοὺς ἀσθενούντας, ὅς τις νὰ μὴ παραβῆναι τὸν κανόνα τοῦτον, οὐχὶ βάλλοντες μέσα εἰς σκαφίδα τὸν ἅγιον Ἄρτον, ἀλλὰ εἰς τι ἀγγεῖον ἱερόν, καὶ ἐκεῖθεν νὰ τὸν λαμβάνουν, ἢ οἱ μόρται, ἢ οἱ ἀσθενεῖς, διὰ λαβίδος. Τὸ δὲ ἀγγεῖον σὺν τῇ λαβίδι νὰ βάνεται εἰς ξύδι, καὶ τὸ ξύδι νὰ ῥίπτηται εἰς τὸ χωνευτήριον, ἢ μὲ ὅποιον ἄλλον τρόπον δυνηθῶσιν ἀσφαλέστερον καὶ κανονικόν».

17. Βλ. τὸ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον ἄρθρο: π. Ἀλκιβιάδης Καλύβας, «Σχόλια γιὰ τὴ χρήση τῆς» λαβίδας, <https://orthodoxia.info/news/%CF%83%CF%87%CF%8C%CE%B B%CE%B9%CE%B1-%CE%B3%CE%B9%CE%B1-%CF%84%CE%B7-%CF%87%CF%81%CE%AE%CF%83%CE%B7-%CF%84%CE%B7%CF%82-%CE%BB%CE%B1%CE%B2%CE%AF%CE%B4%CE%B1%CF%82/>. Βλ. ἐπίσης Π. Σκαλτσῆς, «Ὁ τρόπος Κοινωνίας διὰ τῆς λαβίδος», https://www.pemptousia.gr/vivliothiki/skaltis_book/mobile/index.html καὶ Nicholas Denysenko, “Do Sacraments Prevent Illness?”, in *Public Orthodoxy*, the online publication of the Orthodox Christian studies Center of Fordham University.

εὐχαριστιακὰ ὀλόκληρη τὴ ζωὴ της, ἡ Λειτουργία συνεχίζεται καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν τέλεση τῆς Θείας Λειτουργίας στὴν ποιμαντικὴ καὶ κοινωνικὴ διακονία της πρὸς τὸν κόσμο. Ἡ Ἐκκλησία, καθ' ὅλη τὴ μακρὰ περίοδο τῆς πανδημίας καὶ ιδιαίτερα κατὰ τὶς ἡμέρες τοῦ Πάσχα καὶ τῶν Χριστουγέννων, δὲν ἔπαυε νὰ ὑποστηρίζει ποιμαντικὰ τὰ μέλη της καὶ νὰ προσφέρει γεύματα καὶ ἀποστολὲς ὑλικῆς βοήθειας κατ' οἶκον καὶ νὰ συνδράμει μὲ ποικίλους τρόπους ὅσους ἔχουν ἀνάγκη.

Ἡ Θεία Εὐχαριστία δὲν εἶναι ἀντικείμενο ἢ πρᾶγμα (ἀντικειμενοποιημένη καὶ σακραμενταλιστικὴ προσέγγιση), ἀλλὰ εἶναι προσωπικὴ σχέση πίστεως, ἀγάπης καὶ ἐλπίδας μὲ τὸν Χριστὸ καὶ τὴ χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μέσα στὴν κοινότητα τῆς Ἐκκλησίας, καθ' ὁδὸν πρὸς τὴ Βασιλεία. Δίχως προσωπικὴ πίστη καὶ ἄξια συμμετοχὴ, ἡ ἱερότητά της δὲν ἐνέχει ἀντικειμενικά, θαυματουργικά καὶ ἀναγκαστικά τὴ θεία χάρη. Ὡς πρόγευση τῶν ἐσχάτων μέσα στὸν χρόνο, δὲν εἶναι τὰ ἴδια τὰ ἔσχατα, ἀλλὰ ἡ εἰκόνα καὶ ἡ πρόγευσή τους μὲ τὶς παραπάνω προϋποθέσεις πίστεως καὶ ζωῆς, πού δὲν ἀφοροῦν ἀπλῶς τὰ ἄτομα χωριστά, ἀλλὰ μία ὀλόκληρη κοινότητα, τὴν Ἐκκλησία. Ἐν ὅσῳ διαρκεῖ ἡ ἱστορία, ἡ Θεία Εὐχαριστία εἰκονίζει καὶ προλαμβάνει τὰ ἔσχατα ὡς γεγονὸς κοινωνίας, ζωῆς, διακονίας καὶ προσευχῆς τῆς κοινότητος τῆς Ἐκκλησίας. Συνεπῶς, ἡ Θεία Εὐχαριστία δὲν λειτουργεῖ ἀτομικά, μαγικά, μηχανικά καὶ σακραμενταλιστικά.

Πέρα ἀπὸ διάφορες ἰδεολογικὲς ἀκρότητες καὶ κακεντρέχειες, ἡ Ἐκκλησία στὴν Ἑλλάδα ἀντιμετώπισε τὴν πανδημία ἀποδεχόμενη τὰ ἐκάστοτε ὑγειονομικὰ μέτρα, τὶς ὑποδείξεις τῆς Πολιτείας καὶ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων. Ἡ ἔνταση τῆς πανδημίας, οἱ πρωτόγνωρες καταστάσεις καὶ διαδικασίες καὶ κυρίως ὁ φόβος γιὰ τὴν ἐπιθετικὴ καὶ ἀνεξέλεγκτη ἐξάπλωση τοῦ κορονοϊοῦ ἐμφάνισαν καὶ ἐλάχιστες στιγμὲς ἔντασης μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας. Ἡ ὅποια ἔνταση, μὲ νηφάλιο καὶ ὠριμο ἐκατέρωθεν τρόπο, ἔδωσε καὶ πάλι τὴ θέση της στὴν ἀμοιβαία συνεργασία καὶ συναντίληψη.

Ἀσφαλῶς τὸ ζήτημα τοῦ περιορισμοῦ ἢ τῆς ὑποτίμησης τῶν συνταγματικῶν ἐλευθεριῶν, λόγῳ τῶν ἔκτακτων ὑγειονομικῶν διατάξεων, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ δικαίωμα ἔκφρασης τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας, εἶναι καίριο καὶ κρίσιμο στὸ δημοκρατικὸ μας πολίτευμα. Πέρα ἀπὸ μικροπολιτικὲς καὶ μικροκομματικὲς σκοπιμότητες, εἶναι

σαφές ότι οποιαδήποτε προσπάθεια συρρίκνωσης συγκεκριμένων συνταγματικών δικαιωμάτων με πρόσχημα την πανδημία είναι καταδικαστέα ως μη πρόσφορη και ως μη αναγκαία¹⁸. Όστόσο, ενδέχεται η στάση αυτή της Πολιτείας να σχετιζόταν με ειδικές αναφορές και εισηγήσεις της επισημονικής επιτροπής για την πανδημία, αλλά και με πληροφορίες ότι είναι πολύ δύσκολο να τηρηθούν τα προβλεπόμενα και συμφωνηθέντα μέτρα ειδικά κατά την παραδοσιακή και λαοφιλή έορτη των Θεοφανίων.

Ανεξάρτητα από όλα αυτά, οφείλουμε να ομολογήσουμε ότι σε όρισμένα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα δεν τηρήθηκαν σωστά τα υγειονομικά μέτρα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο να νοσήσουν αλλά και να χάσουν τη ζωή τους κληρικοί, μοναχοί και λαϊκοί. Πολλοί κληρικοί, ακόμη και επίσκοποι, πίεζαν να πραγματοποιήσουν λιτανείες και περιφορές, δηλώνοντας μάλιστα ότι η Έκκλησία βρίσκεται υπό διωγμόν. Συνάμα, σε διάφορα εκκλησιαστικά περιβάλλοντα εμφανίσθηκε η σακραμενταλιστική θεωρία ότι μέσα στους ιερούς ναούς δεν μεταδίδεται ο κορονοϊός και ότι η Θεία Εύχαριστία είναι αποδεδειγμένα και αντικειμενικά το έμβολιο κατά του βιολογικού θανάτου. Οί προσεγγίσεις αυτές δεν απέχουν ενίοτε από το να αποτελούν ένα είδος θεοδικίας ή απλώς πειρασμικές αντιλήψεις περί εύχαριστιακού θαύματος κατά απολύτως αντικειμενικό τρόπο. Όταν όμως η Θεία Εύχαριστία εκπίπτει απλώς και μόνο σε εύκαιριακό μέσο ιδεολογικής έκφρασης της πίστης, τότε ο φονταμενταλισμός και ο ζηλωτισμός, παρά τη φλόγα και τον ένθερμο ζήλο τους, συσκοτίζουν αν δεν αφανίζουν το γεγονός της Έκκλησίας¹⁹.

18. Μέσα στο πνεύμα αυτό η Έκκλησία της Ελλάδος προσέφυγε στο ΣτΕ στις 5 Ιανουαρίου 2021, ζητώντας την ακύρωση της απαγόρευσης άσκησης συλλογικής λατρείας κατά την ημέρα των Θεοφανείων. Η Έκκλησία της Ελλάδος θεωρεί ότι: «Οί προσβαλλόμενες διατάξεις της Κ.Υ.Α. είναι ακυρωτέες καθ' όσον έχουν τεθεί: 1) καθ' υπέρβαση νομοθετικής εξουσιοδότησης, 2) παράβαση της αρχής της αναλογικότητας, 3) παράβαση της αρχής της χρηστής διοίκησης και της δικαιολογημένης εμπιστοσύνης». Καθώς επισημαίνει στο σκεπτικό της, η Έκκλησία της Ελλάδος απαγόρευσε τη συμφωνηθείσα συλλογική άσκηση περιορισμένου αριθμού συμμετεχόντων στην έορτη των Θεοφανίων, υπαγορεύοντας και προτρέποντας αντι της συλλογικής λατρείας σε άσκηση άτομικής προσευχής, εισερχόμενη στα *interna corporis* της Έκκλησίας και της θεολογίας της. Η Έκκλησία θεωρεί ότι η Πολιτεία αναίτια άθετησε τον λόγο της και προέβη στην εν λόγω απόφασή της δίχως προηγούμενη συνεργασία και διαβούλευση με την Έκκλησία.

19. Χρ. Σταμούλης, *Φάγαμε ήττα. Κείμενα για τον αυτοεγκλωβισμό της Ορθοδοξίας*, έκδ. Αρμός, Αθήνα 2021.

Ἡ ἱστορικὴ ἔρευνα κάνει λόγο γιὰ καταλυτικὲς ἀλλαγὲς στὶς ἀνθρώπινες κοινωνίες ὕστερα ἀπὸ τὸ πέρασμα μεγάλων μολυσματικῶν ἀσθενειῶν. Ἡ δική μας κοινωνία δὲν πρόλαβε κἄν νὰ ἐξέλθει ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ εἰσῆλθε ἀναγκαστικὰ στὴν παγκόσμια ὑγειονομικὴ κρίση τῆς πανδημίας τοῦ κορονοϊοῦ. Ἀπὸ διάφορες πλευρὲς ἐπισημαίνονται οἱ ὀδυνηρὲς καὶ ποικίλες ἐπιπτώσεις τῆς πανδημίας στὴ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν κοινωνιῶν²⁰, ἀλλὰ καὶ ἐν γένει στὸ φυσικὸ περιβάλλον. Ἡ μετὰ τὴν πανδημία ἐποχὴ λέγεται ὅτι δὲν θὰ ἔχει τίποτε κοινὸ μὲ τὴν προηγούμενη περίοδο τῆς ἀπόλυτης βεβαιότητος καὶ αἰσιοδοξίας ποὺ καλλιέργησε ἡ ἀντίληψη τῆς ἀέναης προόδου, τῆς βιοτεχνολογικῆς παρέμβασης τοῦ ἀνθρώπου στὴ φύση, τῆς μαζικῆς κατανάλωσης καὶ τῆς ἄκρατης εὐζωίας²¹. Ἡ πανδημία ἔδειξε μὲ τὸν πλέον ἐμφαντικὸ τρόπο πόσο εὐάλωτη καὶ γυμνὴ μπορεῖ νὰ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ²². Σὲ αὐτοὺς τοὺς ἀβέβαιους καιροὺς ἡ θεολογία ὀφείλει νὰ ἐπανερμηνεύσει δυναμικὰ καὶ ἐκ νέου τὸ δῶρο τῆς ζωῆς μὲ τὴ μακρὰ παράδοση καὶ τὸν βιωμένο πολιτισμὸ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας, παρέχοντας ἐλπίδα, νόημα καὶ πληρότητα ζωῆς στὸν ἐμπερίστατο καὶ τραυματισμένο ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς μας, γιὰ νὰ ζήσει ὁ κόσμος, ἡ φύση καὶ ὁ ἄνθρωπος.

20. Εἰδικὰ γιὰ τὸ ζήτημα τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πανδημίας στὶς σχέσεις κοινωνίας καὶ θρησκείας βλ. J. O. Baker, G. Marti, Ruth Braunstein, A. L. Whitehead, Grace Yukich (Editors' Note), "Religion in the Age of Social Distancing: How Covid-19 Presents New Directions for Research", *Sociology of Religion* 81, 4 (2020), σσ. 357-370.

21. Βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἐρευνητικὴ ἀνάλυση τοῦ Χρήστου Λυντέρη γιὰ τὶς μελλοντικὲς παρενέργειες τῆς πανδημίας καὶ τῶν πανδημιῶν ἐν γένει ὡς πολιτισμικῶν φαινομένων στὸ ἄρθρο του: "The post-pandemic condition", Chr. Lynteris, *Human Extinction and the Pandemic Imaginary*, Routledge (an imprint of the Taylor & Francis Group), UK & USA 2020, κυρίως σσ. 118-120.

22. Αὐτὴ εἶναι μία φρικτὴ πραγματικότητα τὴν ὁποία ἐπὶ μακρὸν βιώνουν οἱ συνάνθρωποί μας στὸν «ὕπανάπτυκτο» Νότο, τὴν Ἀφρική, τὴν Ἀσία, τὴ Νότια Ἀμερικὴ, ὡς ἀπόρροια καὶ συνέπεια τῆς ἀποικιοκρατίας. Οἱ πανδημίες, οἱ τραγικὲς ὅσο καὶ παράλογες ἐλλείψεις σὲ βασικὰ ἀγαθὰ ὅπως τὸ νερὸ καὶ ἄλλα, ἐν πολλοῖς ὀφείλονται στὴν ἀπάνθρωπα ἀνορθολογικὴ «ἀνάπτυξη» καὶ «πρόοδο» ποὺ θεμελιώνεται στὴν ἐχμετάλλευση καὶ τὴ λεηλασία ποὺ ἀσκεῖ ὁ εὐρωπαϊκὸς καὶ ἀμερικανικὸς Βορρᾶς εἰς βάρος τοῦ φτωχοῦ καὶ ὕπανάπτυκτου Νότου.

SUMMARY

The Church as communion of faith, worship and life.
Ecclesiological challenges and antinomies
during the pandemic and health restrictions

By Stavros Yangazoglou, *Ass. Prof.*
National and Kapodistrian University of Athens

In the Orthodox Tradition the Church is realised when the Divine Eucharist is offered “for the life of the world”. In this way, the Church becomes a charismatic community and a real witness of faith, love and hope to the world on its way to the Kingdom. The Church, therefore, does not constitute a mere community but must represent and charismatically witness to the life and experience in Christ through the communion of faith and sacramental worship - always in relation to the world and humanity. The health restrictions and the deprivation of worship and sacramental life imposed by the current pandemic pose a series of theological and mainly ecclesiological challenges for the identity of the Church, which is connected with the celebration of the Eucharist.

The Church exists as the Body of Christ whenever believers gather to celebrate the Divine Eucharist. This, however, does not mean that its Eucharistic constitution is limited to a sacramental ritual. The whole faith, worship and life of the Church revolves around the Eucharist, before and after its celebration. The Church lives and moves in the context of a Eucharistic reception and transformation of the world.

After Pentecost, the Church always celebrates and invites its members to the sacrament of Christ through the Eucharist, despite any obstacles. Thus, the life and the way of the Church moves from Eucharist to Eucharist until it enters the infinite Eucharist of the Kingdom, according to the word of Christ, “I tell you, I will not drink from this fruit of the vine from now on until that day when I drink it new with you in my Father’s kingdom.” (*Matthew 26:29*). While the Church cannot live without the Eucharistic life in Christ, some of its members, may - “for justified reasons”- abstain from the Eucharist for a period of time. Based on its liturgical and canonical tradition, the Church may recommend the non-participation of the faithful

for a short period in the Eucharistic synaxis and worship for extraordinary health reasons. However, with minimal and representative presence of clergy and people, as is always the case, the Church will continue to celebrate the Eucharistic worship in Christ unhindered, in which many will participate in prayer, even from a distance.

The celebration of the Eucharist “behind closed doors” can be done in exceptional circumstances, such as the most serious health crisis created by the coronavirus pandemic. This situation occurs with extreme ecclesiastical economy and on the condition that the people of God are represented by a few members of the local church community during the celebration of the Eucharist. This representative presence of the faithful is absolutely crucial and decisive. The Eucharistic synaxis of the Church cannot be established without the presence of God’s people. Otherwise, the true identity of the Church and of the Eucharist is altered. In the Eucharist, the life of the world itself is taken and is offered in prayer to God, in order to connect the Eucharistic and ascetic ethos with the life of God and then to transmit it to the world: “for the life of the world”.

In the present situation, priority is given to the loving attitude and respect and care for the gift of life, for the brothers and sisters, who may suffer from underlying diseases. Just as we take measures not to transmit a simpler flu virus or any other infectious disease, so here too a need emerges for preventive and safe measures to be taken. The fact that the coronavirus is spread through human contact both inside and outside the church, can only mobilise the pastoral responsibility and loving disposition of the church officials and its flock to take the necessary sanitary measures.

The thirst for communication and interpersonal relations between humans, but also the organic relationship of humanity with its natural environment, cannot be replaced by digital technology. In the Church, we still see God in the face of our neighbour and not on a computer screen or television. Technology needs to serve humankind, not the other way around. Nothing in the world can replace humanity’s living relationship with God and its living and physical communication with fellow humans, with rest of creation and with history. The Eucharist, as a real relationship, movement, and process of the Church, requires the real presence of a community of people who praise and witness to God for the gift of existence and life, and the acceptance of the grace of the

Holy Spirit in creation and in history to become the Body of Christ. The celebration of the Eucharist defines the very identity of the Church and cannot be replaced by any online gathering or television image. However, the pastoral act and ministry of the Church may well recruit and use the possibilities given by digital technology wisely.

The gathering of the community of each local Church “in the same place” is a necessary condition for the celebration of the Eucharist. In fact, it is necessary to gather the whole body of the Church, that is, the clergy and the people. If circumstances dictate that the gathering take place with the least possible representation of the clergy and the people, this Eucharist nonetheless remains a complete and true expression of the Church. Until the sanitary measures are lifted, the majority of church members who are unable to participate due to the pandemic, participate in prayer, awaiting and looking forward to their full and real participation in the Eucharistic life of the Church.

The pandemic has made the issue of maintaining life and health the most obvious priority. Careful and proper observance of sanitary measures does not signify blind obedience to the regime nor to governmental orders aimed at restricting constitutional rights, individual and/or religious freedoms. By obeying the measures, we actively care for the preservation of the life of our fellows and of ourselves, and we express our love and respect for others by showing that we are responsible carriers of health and life and not of death.

Each local church community is in need of a series of pastoral initiatives and interventions, starting at parish level. Such actions could include online catechism meetings for various ages and a network for the ministry and support of vulnerable people (food, care, psychological and social support, conversation, etc.). The Ecumenical Patriarchate, while developing the framework of pastoral treatment during the pandemic, launched a special series of rolling conferences with “The Pastoral Care of the Church in a time of Pandemic” as a general theme. The rich and interesting topic of the specialised speeches and, particularly, the exchange of experiences and pastoral practices by clergy and laity from all around the world - men as well as women - who take initiative and action for pastoral ministry in the field of health, shows a considerably active and creative way of dealing with the pandemic on the part of the church.

The ancient liturgical Church tradition of celebrating and receiving the Holy Eucharist was varied. The transmission of the Eucharist has never been a matter of dogmatic accuracy or confessional correctness. For practical reasons, from the 11th and 12th century onwards, the Eastern Orthodox Church developed the present way of transmitting the Eucharist through the common spoon. Various local churches during the pandemic have applied differing solutions inspired from the ancient liturgical tradition. In this context, special measures are mentioned that had to be taken by priests by necessity during the plague pandemic. These required the use of appropriate utensils for Holy Communion, which were then disinfected with vinegar (according to St. Nicodemus of Mount Athos, c. 1749-1809). In this broad spirit of liturgical and canonical tradition, local Orthodox churches now apply various liturgical practices. However, as the Church views its entire existence through the Eucharistic lens, the Liturgy continues even after the performance of the Divine Liturgy in its pastoral and social ministry to the world.

In some environments, the sanitary measures were not observed properly. This resulted not only in the propagation of the illness but also in the death of clergy, monks and lay people. At the same time, a sacramentalist theory emerged in various isolated settings that suggested that the coronavirus was not transmitted within the churches and that the Eucharist was the only proven and objective vaccine against biological death. The Eucharist is not a thing (according to an objectified and sacramentalist approach), but a personal relationship of faith, love and hope with Christ within the Church community on its way to the Kingdom. Without personal faith and worthy participation, the sanctity of the Eucharist does not involve objective, miraculous and necessary divine grace. These approaches are sometimes not that far from being tempting conceptions of the Eucharist in a completely objective way. Nevertheless, when the Eucharist simply becomes an opportunistic means of ideological expression of faith, then fundamentalism and religious zealotism obscure the event of the Church. Throughout history, the Eucharist depicts and prevents the end, the *eschata* as an event of communion, life and prayer of a community. Therefore, the Eucharist does not work individually, magically, mechanically or sacramentally.